

14^e Constandselezing

Marcel Hulspas

De Strijd is nog niet Gestreden

Zesentwintig juni was een feestelijke dag in het Witte Huis. President Clinton had groot nieuws. Aanwezig waren, naast de dames en heren van de pers, Francis Collins, directeur van het International Human Genome Project, en Craig Venter van de Celera Genomics Corporation. Dat deze beide heren zo vreedzaam achter de rug van de president naast elkaar konden zitten was op zich al een feestje waard want ze hadden de voorafgaande jaren voornamelijk gebekvecht. Over de vraag wie als eerste het menselijk genoom in kaart zou brengen. Koortsachtig overleg en zware politieke druk hadden hen uiteindelijk bijeen gebracht, en ze hadden zowaar ook een datum bedacht waarop BEIDEN de race zouden hebben gewonnen: zesentwintig juni.

Het menselijk genoom was in kaart gebracht. De president nam het woord. Na een hartelijk welkom en de verplichte bedankjes, een vleugjes geschiedenis en een korte beschrijving van de internationale inspanning die tot dit resultaat had geleid, kwam hij ter zake, bij de in zijn ogen 'stunning and humbling achievement'. Humbling, nederig stemmend, want, zo ging hij verder: "De bekendmaking van vandaag is meer dan een geschiedenis makende triomf van de wetenschap en het verstand. Immers, toen Galileo als eerste ontdekte dat hij de gereedschappen van de wiskunde en mechanica kon gebruiken om de bewegingen van de hemellichamen te beschrijven, voelde hij, zoals een beroemd onderzoeker het uitdrukte,

'dat hij de taal had geleerd waarin God het heelal had geschapen.'

En Clinton ging verder:

"Vandaag leren we de taal waarin God het leven schiep. We krijgen steeds meer ontzag voor de complexiteit, schoonheid, voor het wonder van Gods meest goddelijke en heilige gift."

Drie keer God in drie zinnen.

De Britse premier Tony Blair was ook aanwezig die dag, zij het via een satellietverbinding. Zijn toespraakje had exact dezelfde opbouw als dat van Clinton. Maar hij sprak uiteindelijk van "een revolutie in de medische wetenschap waarvan de gevolgen veel verder reiken dan die van de ontdekking van antibiotica". God schitterde door afwezigheid.

Tony Blair is een gelovig mens. Hij gaat - de Britten werden er in verkiezingstijd op gewezen - regelmatig ter kerke. Alleen, hij loopt er niet mee te koop. Clinton wel. Waarom God erbij gesleept?

Dames en Heren, daarover wilde ik het komende uur graag over hebben. Waarom kan het staatshoofd van de machtigste natie op aarde, van de bakermat van goddeloze kapitalisme en van het brandpunt van de moderne natuurwetenschap op een dergelijk moment niet zonder christelijke bezweringsformules? Om dat te begrijpen moeten we verder kijken dan de persoon Clinton, naar de aard van die staat, en de betekenis van de christelijke godsdienst binnen de Amerikaanse samenleving. En daarna wilde ik met u de vraag onderzoeken hoe wetenschap en religie zich

verhouden - en hoe deze verhouding volgens mij zou moeten zijn.

De president staat natuurlijk in een lange traditie. Al zijn voorgangers haalden op belangrijke momenten de schepper erbij. Het gaat hier dus niet om een eigenaardigheid van de heer Clinton, maar om een eigenaardigheid van het ambt van president, van het Amerikaanse politieke systeem.

Op 'nationale' momenten zoals die bekendmaking op 26 juni vertegenwoordigt de president de gehele natie. Zijn rol laat zich dan misschien nog het best vergelijken met die van de Romeinse keizers van weleer. Op gewone werkdagen leidden zij de regering, voerden oorlogen, lieten rivalen uit de weg ruimen - maar er waren ook momenten waarop ze zich in het hogepriesterlijk gewaad van de pontifex maximus hulden om de offers te brengen die de band tussen boven, de wereld van de goden, en beneden, het Rijk, bevestigden en versterkten.

Het Romeinse Rijk kende geen paus; die topositie werd alleen op hoogtijdagen vervuld, en wel door de keizer - een man waarover de Romeinen zich op andere dagen in moreel opzicht geen enkele illusie maakten.

Dit 'Romeinse model' voor het onderhouden van de goede relaties tussen God (of goden) en de staat, kende enkele verrassend moderne trekken. Ten eerste was de bemiddelende positie van de keizer geen gave verkregen bij geboorte. Er bestonden geen dynastieën bij de Gratie Gods. Een nieuwe keizer werd gewoon gekozen, ook al was het slechts door de kleine kring der senatoren of door het leger, maar of op hem de zegen van boven rustte moest dan nog blijken. Succes op het slagveld was een belangrijke graadmeter.

Een ander kenmerk van dit Romeinse verbond tussen staat en religie, en hierbij komen we nóg dicht bij het

Amerikaanse model, is dat er binnen de Romeinse samenleving zeer subtiel werd nagedacht over de rol en betekenis van de religie.

De culturele en politieke elite nam alle verhalen over goden en helden met een filosofische korrel zout, maar was er ook van overtuigd dat deze scepsis nooit gemeengoed mocht worden onder het gewone volk. De grote massa der plebejers zou zoiets nooit begrijpen; die diende de goden te blijven beschouwen en vereren als reuzen van vlees en bloed. Als de massa haar primitieve angst voor de goden zou verliezen, zou ze alle normen en waarden uit het oog verliezen. Verering van de goden was onontbeerlijk voor de stabiliteit van het rijk. En de sublieme uitdrukking van deze verbintenis van goden en staat was de keizer, in zijn functie als pontifex maximus, offerend aan de goden.

Deze zo u wilt dubbelzinnige visie op religie, ter ondersteuning van de status quo, is ook terug te vinden in de Verenigde Staten anno nu. De enorme verscheidenheid aan christelijke geloofsrichtingen binnen dat land doet daar niets aan af, integendeel: dat versterkt alleen maar de behoefte aan een president die op gezette tijden als 'opperpriester' fungeert. Of het nu om oorlogen gaat, natuurrampen, vredesbesprekingen of wetenschappelijke doorbraken: stevast legt de president uit dat wat er gebeurt, wat de regering doet, allemaal overeenkomstig Gods plan is. Hij belichaamt op zulke momenten het ideaal van *One nation under God*.

Een cruciale rol is hierbij weggelegd voor de politici die direct onder de president functioneren. Zij moeten enerzijds het staatsbelang dienen en anderzijds het volk duidelijk maken dat de beslissingen die zij nemen in het belang van de staat in feite in het belang van God zijn. Een taak die

vereist dat zij zich tegenover dat volk als rechtzinnige christenen presenteren. Een fraai voorbeeld van de problemen waar deze dubbele taakstelling toe kan leiden stond onlangs beschreven in het wetenschappelijke tijdschrift Nature.

Zoals u wellicht weet besloot de State Board of Education in de staat Kansas, een raad die de leerstof van het openbaar onderwijs in de staat vastlegt, vorig jaar dat de evolutieleer niet meer onderwezen hoefde te worden. De verontwaardiging was groot: dit was een overwinning voor de creationisten en een zwarte dag voor de wetenschap. Spoedig ontstond een actiegroep, de Kansas Citizens for Science, die dit besluit teruggedraaid wilde zien. Een van de actiefste leden van deze club is biochemicus Matthew Buechner. Hij bezocht op een gegeven moment een discussie tussen een senator uit Kansas, de republikein Sam Brownback, en Francis Collins, de reeds genoemde directeur van het Humane Genoom Project.

Brownback is een voorstander van het besluit van de Board of Education, en dus een tegenstander van de evolutieleer, en Buechner rekende op een stevig robbertje bekvechten tussen beide heren. Tot zijn stomme verbazing echter dankte Collins de senator voor zijn steun voor de financiering het Humane Genoomproject. Hoe kon Brownback, tegenstander van de evolutieleer, nu een voorstander zijn van dat Project? Buechner begreep er niets van. Hij schreef de senator een brief waarin hij hem uitlegde dat het Human Genome Project voor honderd procent gebaseerd is op de evolutieleer. Die zegt immers dat de mens verwant is aan alle andere levensvormen. En daarom, ik citeer Buechner: "Daarom zijn er honderden miljoenen dollars besteed aan het ontrafelen van het genetisch materiaal

van bacteriën, gistcellen, wormen en fruitvliegen." Wist de senator dat? Hij heeft nooit geantwoord.

Is Brownback schizofreen? Zo'n politicus die het ene zegt en het andere doet? Het tijdschrift Nature

suggereerde van wel. Welcome to the peculiar world of American politics, schreef het in een redactioneel commentaar. Ik ben ervan overtuigd van niet (maar u mag me in deze gerust naïef noemen). Ik ben ervan overtuigd dat hij zowel toen hij de State Board of Education steunde als toen hij stemde voor financiële steun aan het humane genoomproject, er oprecht van overtuigd was te handelen overeenkomstig zijn christelijke opvattingen. Die overtuiging, dat vermogen om ik zal maar twee meesters te dienen, maakt hem nu juist uitermate geschikt voor een politieke carrière.

Sommigen van u zullen Brownbacks gedrag interpreteren als een bewijs van de morele leegte van het christendom: je kunt er alle kanten mee op. Dat klopt; ik bedoel: dat kan inderdaad.

Er zijn christenen die enthousiast oorlog voeren, wapens zegenen, die discrimineren, instemmen met echtscheiding en abortus - en ondertussen Christus, die daar toch echt anders over dacht, als hun geestelijk leidsman ervaren.

Voor ongelovigen is dat een bron van verbazing, irritatie en vermaak. Dat is vreemd, want als ongelovigen het christenen gaan verwijten dat ze falen, geven ze impliciet toe dat de christelijke normen de moeite van het naleven waard zijn. Ongelovigen zouden juist blij moeten zijn met deze ongehoorzaamheid. Maar het gaat me nu niet om het inconsistente gedrag van ongelovigen, maar dat van christenen.

Christenen lijken alleen maar inconsistent te handelen zolang we het christendom slechts zien als een verzameling normen en overtuigingen die christenen met mathematische precisie dienen toe te passen.

Maar ten eerste kan dat niet. Er bestaan helemaal geen eeuwig bruikbare normen. Opscheppen, liegen, bedriegen, moorden - we weten dat het fout is totdat zich omstandigheden voordoen waarin diezelfde handelingen het enige goede zijn. 'Ethiek', zo schreef Anton Constandse in zijn brochure 'De paus in Nederland', 'is een zeer menselijke aangelegenheid in het streven naar een behoorlijke maatschappij.'

Dat weet iedereen - gelovigen én ongelovigen. De functie van geloven - en ik heb het dus niet over regeltjes maar over het nut in het dagelijks leven - is het opheffen van schuldgevoel. De dagelijkse strijd tussen wat we willen en wat we zouden moeten veroorzaakt bij menigeen schuldgevoelens waar hij of zij geen kant mee opkan. Zij kunnen slechts rust vinden in de overtuiging dat een hogere macht hun misstappen 'vergeeft'. Wat dat ook moge betekenen.

Voor alle duidelijkheid - en op het gevaar af van mijn onderwerp af te dwalen: de gelovige past naar mijn stellige overtuiging ethische normen en waarden niet vaker of strenger toe dan u of ik. Dat denken ze alleen maar. Geloven is anders tegen jezelf aankijken - zonder dat je anders bent geworden. Net zoals het overgrote deel van de cliënten die denken dat ze door middel van psychotherapie 'genezen' zijn in feite helemaal geen ander gedrag vertonen, maar gewoon strategieën aangereikt hebben gekregen om met hun dwanggedachten, angsten, gedragingen om te gaan.

Denken, zo weten hersenonderzoekers, is een epifenomeen, een verschijnsel achteraf. Uit onderzoek blijkt dat we eerst handelen, gedreven door driften, om pas daarna elders in het brein - de linker hersenhelft, waar de taal is ondergebracht, lijkt hier de grootste stem te hebben - de verklaring, de rechtvaardiging te verzinnen die dat handelen moet verklaren. Of de redenering klopt, of we ons eigen gedrag werkelijk doorzien, dat is maar de vraag.

Een fraai bewijs voor dat primaat van basale instincten, ook bij christenen, is een ontluisterend onderzoek uitgevoerd door het evangelisch centrum van verslavingszorg De Hoop, waarvan de uitkomsten begin augustus werden gepubliceerd. Enquêteurs hadden vijfduizend jonge bezoekers aan relibijeenkomsten zoals de EO-jongerendag ondervraagd over hun drugsgebruik. Daaruit bleek dat christelijke jongeren tussen de 11 en 18 jaar - 87 procent ging regelmatig ter kerke, landelijk ligt dat op veertien - net zo drifdig zopen, rookten en spoten als hun ongelovige leeftijdsgenoten.

Nee, de gemiddelde christen is geen haar beter, 'ethischer' dan de gemiddelde ongelovige. U gelooft toch ook

niet dat een christelijke natie gelukkig, rechtvaardiger en vreedzamer is dan een heidense?

Politici als Brownback zorgen er niet alleen voor dat de Verenigde Staten als christelijke natie functioneert, ze zijn ook verantwoordelijk voor een ander typisch Amerikaans fenomeen: de populariteit van het fundamentalisme. Ze zijn er niet alleen van overtuigd dat de Amerikaanse buitenlandse politiek en wetenschappelijk onderzoek naar het menselijk genoom beide God welgevallige activiteiten zijn; ze verkondigen ook dat zij deze activiteiten slechts kunnen controleren op basis van hun christelijke overtuiging.

Moreel handelen is voor hen synoniem met christelijk handelen, met christen zijn. Deze gelijkstelling is daardoor binnen de Amerikaanse samenleving buitengewoon diep verankerd geraakt. Met als gevolg dat vrijwel alle Amerikanen de term 'christen' gebruiken als synoniem voor 'goed' en 'beschaafd', en om hun beschaving te onderstrepen vertellen acht op de tien Amerikanen dat ze geen moeite hebben met het idee dat God de wereld heeft geschapen zoals dat in Genesis 1 staat beschreven: uit het niets, in zeven dagen.

Die grote populariteit van de fundamentalistische visie lijkt niet zonder gevaren. De Verenigde Staten zijn de enige nog functionerende wereldmacht. De fundamentalisten zijn nu nog redelijk gelijk over beide partijen verdeeld, maar als ze nu eens besluiten massaal op de Republikeinse partij te stemmen, dan is er niet veel voor nodig om hen ook aan de macht te brengen - aan de wereldmacht wel te verstaan. Maar is dat waarschijnlijk? Nee, want de aanhangers kunnen beslist niet gelijkgesteld worden aan de politiek actieve Moral Majority van dominee Pat Robertson (die acht jaar

geleden inderdaad een poging deed de Republikeinse partij te 'kapen'). Het overgrote deel van de fundamentalisten ziet geen reden om deze religieuze overtuiging tot hoeksteen van hun politieke handelen te maken. God heeft de wereld geschapen, zeker, maar dat is nog geen reden om de wereld te veroveren. Die overtuiging reikt met andere woorden niet echt diep - althans, niet zo diep als wij in West-Europa zouden verwachten. Maar wij kijken hier ook heel anders tegen fundamentalisten aan. We vinden ze 'eng'.

Hoe zijn deze typisch Amerikaanse machtsstructuren en daarmee samenhangend de unieke positie van het christelijk geloof ontstaan? Tot rond 1900 zag het er helemaal niet naar uit dat Europa en de VS in politiek en religieus opzicht gescheiden wegen zouden gaan. De ontwikkelingen aan beide zijden van de oceaan verliepen vrijwel parallel. De intellectuelen vielen rond 1800 van hun geloof, de burgerij na 1850. Tegen 1900 leek de ontkerstening van Europa en de VS niet meer te stuiten. In Europa zette deze ook door; in de VS niet. Hier was sprake van een ware herkerstening. Waarom?

De meest gehoorde verklaring is dat het socialisme er in de VS niet in slaagde door te breken en daardoor de ideologische en morele rol van de kerken niet over heeft kunnen nemen. En dat zou weer veroorzaakt zijn doordat de socialisten in de VS veel harder aangepakt zijn dan elders. Martin Lipset en Gary Marks constateren in hun dit jaar verschenen studie *It didn't happen here* - ondertitel: *why socialism failed in the United States* - dat deze verklaring te simpel is. In landen als Duitsland en Frankrijk kregen socialisten er ook flink van langs, maar dat heeft de overwinning niet in de weg gestaan. Ploeterend door kranten en cijfers komen Marks

en Lipset tot de conclusie dat het socialisme in hun land niet aansloeg omdat het buitenlands was, een geïmporteerde, onamerikaanse ideologie. En Amerika was op dat moment juist druk doende haar banden met de Oude Wereld definitief van zich af te schudden. Hier ontstond een jonge, sterke natie; met een eigen identiteit en rol op het wereldtoneel. Uiteraard zag men ook daar de noodzaak in van de 'verheffing' van de arbeider, maar deze werd ter hand genomen door een nieuwe, huisgestookte ideologie, het Amerikanisme, uitgedragen door christelijke verenigingen en clubs en opgestuwd door een christenfundamentalistische revivalbeweging. Voorman van deze beweging was dominee A.C. Dixon. In zijn beroemde pamfletten, *The Fundamentals*, verschenen tussen 1910 en 1915, legde hij de basis voor het moderne fundamentalisme.

Ik denk eerlijk gezegd dat de opkomst van het socialisme in Europa niet de oorzaak is geweest voor het verval van de christelijke kerken. De arbeidersmassa's waren al eeuwen onkerkelijk. Ruim voor de komst van de socialisten klaagden geestelijken al over het feit dat boeren en arbeiders geen benul hadden van het geloof. Het socialisme was geen nieuwe religie; het was een emancipatiebeweging.

Ik denk echter wél dat de revivalbeweging van Dixon verantwoordelijk was voor de eigenaardige draai die de Amerikaanse geschiedenis rond 1910 nam. De door hem gestichte grass roots movement was binnen de kortste keren een machtsfactor van betekenis. Wilson, de president van de Volkenbond, was een verklaard agnosticus, en daarmee de laatste ongelovige in het Witte Huis.

Ik vermoed ook dat er een verband bestaat tussen de opkomst van het fundamentalisme, dat streven naar een zuiver christendom, en de ontwikkeling

van de VS in die decennia tot wereldmacht. Een dergelijke machtspositie diende uiteraard gebaseerd te zijn op hoogstaande normen en waarden - de christelijke, met andere woorden. Maar wellicht koesterden de fundamentalisten diep in hun hart een ander, nog vuriger verlangen: de verbreiding van de christelijke boodschap overal op aarde. God had een plan met Amerika, dat was duidelijk. Hij had haar tot wereldmacht gemaakt opdat zij Zijn woord overal zou verkondigen. De fundamentalisten waren vast van plan om die boodschap zo zuiver mogelijk te laten zijn, om te beginnen binnen de Verenigde Staten.

Het is verleidelijk de ontwikkeling rond 1900 te beschouwen als 'de' oorzaak voor de huidige bloei van het christendom in de VS, alsof het hier een historische weeffout betreft. Een dergelijke verklaring sluit goed aan bij de populaire opvatting dat het christendom een restverschijnsel is, een langzaam afstervend relict uit een duister verleden. Voor velen wellicht een geruststellende en hoopgevende gedachte - maar ik denk dat ze onjuist is. Als het christendom in de VS nú bloeit, komt dat omdat we te maken hebben met een religie die nú een nuttige functie vervult. Ik heb het historische uitstapje echter nodig om een ander populair misverstand aan te snijden: dat de natuurwetenschap de natuurlijke, de meest directe tegenstander is van het christelijk geloof.

Voor Europeanen is het christelijk geloof in de Verenigde Staten altijd een bron van verwondering geweest. Hoe is het mogelijk dat in een land waarin de natuurwetenschappen bloeien als nergens ter wereld, het geboorteland van de ruimtevaart en computertechnologie, tachtig procent van de bevolking gelooft in de letterlijke betrouwbaarheid van de Bijbel? Zijn Amerikanen gewoon naïefer dan wij, eenvoudiger van geest? Nee, want

ook de natuurwetenschappers zijn geloviger. Zestig procent van hen is lid van een kerkgenootschap. Wat is hier aan de hand?

Het gaat me nu niet om de manier waarop Amerikanen christendom en wetenschap in rationele zin weten te combineren. Ik gaf al aan dat geloven niet het rigide toepassen van normen en het blaten van overtuigingen is - wat een samengaan met wetenschappelijke inzichten inderdaad onmogelijk zou maken - maar voortkomt uit een irrationele, diep-menselijke behoefte aan vergeving van boven. Ik wil alleen vaststellen dat het overgrote deel van de Amerikanen er geen enkele moeite mee heeft om bijbel en wetenschap te combineren.

Natuurlijk, iedereen kent de strijd tussen schepping en evolutie, tussen creationisten en evolutiebiologen. Boekenplanken vol over fossielen aangebracht door God om ons te misleiden; over de schepping uit het niets, over de zondvloed en de verspreiding van de mensheid vijfduizend jaar geleden vanaf de steigers rond de Toren van Babel. Uren zendtijd werden en worden gevuld door ratelende evangelisten en langzaam witheet wordende biologen. Iedereen weet dat het niets uithaalt, dat de partijen nooit tot elkaar zullen komen. Afgelopen week kwamen Ronald Plasterk en mister EO Andries Knevel elkaar nog op dat slagveld tegen. Knevel probeerde Plasterk de uitspraak te ontlokken dat de evolutieer toch ook maar zo iets als een geloof is; alsof alle vormen van overtuiging nu opeens gelijkgeschakeld mogen worden. (Goed nieuws voor neo-nazi's). Het was een gesprek voor twee doven. Toch denken velen dat dit conflict hét slagveld is waarop godsdienst en wetenschap elkaar momenteel ontmoeten. Niets is minder waar. Het gaat hier om een oppervlakkig achterhoedegevecht.

Het conflict tussen creationisten en evolutiebiologen is oppervlakkig, omdat het zich vrijwel volledig toespitst op Genesis 1, het scheppingsverhaal. Alle tradities, verhalen, wonderen en profetieën die in de honderden daaropvolgende bijbelhoofdstukken voorkomen, blijven ongemoeid. Israël blijft gods uitverkoren volk; Christus is en blijft zijn zoon, die gestorven is en op de derde dag verzezen. Dat laatste, dát is de kern van het christendom, en die kern blijft onaangeroerd. Vandaar dat het overgrote deel van de Amerikanen er geen enkele moeite mee heeft om in een enquête Genesis 1 te onderschrijven en even later in de supermarkt een pak genetisch gemanipuleerde sojakoekje te kopen.

Dixon, geestelijk vader van het fundamentalisme, had al scherp in de gaten dat het aanvaarden van de evolutieer heel wat theologische gymnastiek zou vereisen, maar niet onmogelijk was. Net als juffrouw Laps uit Woutertje Pieterse moest hij er niet aan denken dat een aap of orang-oetan zijn voorvader zou zijn, maar hij was bereid 'dit vernederende feit' te accepteren, 'als het zou worden bewezen'.

Uit Dixons geschriften komt naar voren dat hij niet de biologen als de grootste boosdoeners beschouwde: de ware vijanden van het geloof waren de bijbelkundigen en theologen die zich bezondigden aan de kritische analyse van de bijbel. Zij knaagden niet alleen aan Genesis 1, maar van Genesis tot Openbaringen 22. En knagen is niet het juiste woord. Ze vraten zich een weg door het traditionele geloof, uit naam van de wetenschap.

Zo rond 1900 verkeerde de geloofwaardigheid van de bijbel in een waarlijk desolate toestand - en dat was niet de verdienste van het darwinisme maar uitsluitend van de 'hogere tekstkritiek', de systematische analyse van de bijbel. De sloop begon met de o zo

redelijk en logisch geformuleerde mokerslagen uitgedeeld door John Hume, in zijn *Essay on Miracles* en de *Dialogues*. In zijn *Essay* riep hij op om bijbelse wonderen net zo te benaderen als andere ongeloofwaardige verhalen; in de *Dialogues* kwam hij tot de conclusie dat agnosticisme het enige redelijke antwoord was op de vraag of God bestaat.

Hume legde daarmee het fundament voor het kritische bijbelonderzoek, en daarmee voor de afbraak van de geloofwaardigheid van de bijbel. Een eerste doorbraak was de ontdekking dat de Pentateuch, de vijf boeken van Mozes, door meerdere auteurs geschreven moesten zijn - en dat dit vele eeuwen later gebeurd was dan de daarin beschreven gebeurtenissen plaats-vonden.

Men zag in dat Genesis eigenlijk twee scheppingsverhalen biedt en twee verklaringen voor de verspreiding van de mensheid over de aarde. Dat de stambomen onmogelijk juist konden zijn, dat de bijbelse chronologie een verza-meling symbolische getallen was. Dat de vier evangelisten elkaar regelmatig tegen-spraken en - wat veel erger was - dat Mattheus, Lucas en Johannes gebruik hadden gemaakt van het evangelie van Marcus en van een verloren gegane bron, aangeduid als Q (naar het Duitse woord 'Quelle'). Wat Mattheus, Lucas en Johannes daar aan hadden toegevoegd waren vooral wonderverhalen, en die waren

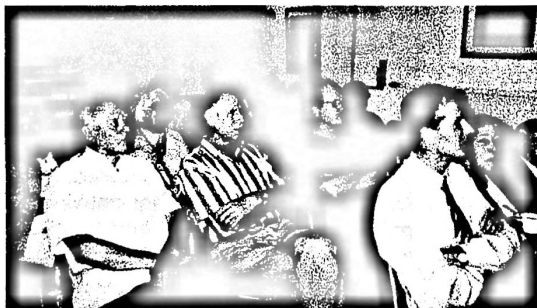
vrijwel allemaal gebaseerd op oudtestamentische wonderverhalen. Men vergelijk bijvoorbeeld de beschrijving van het tot zwijgen brengen door Jezus van een storm op het meer van Galilea met het verhaal van Job die op zee in een storm terecht komt.

Wat nóg erger was: die oudste nog resterende bron, het evangelie van Marcus, was geschreven door iemand die hooguit een vage voorstelling had van de joodse religie en van Palestina. Marcus' beschrijving van het proces tegen Jezus rammelt werkelijk aan alle kanten, en het verhaal van de verrijzenis is overduidelijk geïnspireerd op heidense voorbeelden en tradities, zoals James Frazer aantoonde in zijn beroemde studie *The Golden Bough*.

De historische Christus, zo constateerde de Duitse theoloog Rudolf Bultmann in zijn *Geschichte der synoptischen Tradition*, was in de evangeliën niet meer te traceren. Het was een uiterst gevaarlijke conclusie om te trekken, een waar de theologie nooit meer overheen is gekomen. Want nogmaals: niet de schepping, de uittocht, de geboorte van Christus of zijn kruisdood zijn van belang, nee, de kern van het christelijk geloof is de fysieke werkelijkheid van Christus' verrijzenis. Daar draait het om: dat de zoon van God vlees werd, gestorven is en uit de doden opgestaan. Van alles moge mythe zijn: de verrijzenis nooit. De slotconclusie na een eeuw tekstkritisch onderzoek kwam daarom

heel hard aan, en het moge duidelijk zijn dat de bijdrage van Darwin, de evolutieleer, als het gaat om de aantasting van het christelijk geloof, niet meer was dan een bescheiden duit in het zakje. Daar konden de fundamentalisten zo rond 1900 heel wel mee leven.

Toen Friedrich Nietzsche Zara-

thoestra de wereld in stuurde om de dood van God te verkondigen, had hij dus alle gelijk van de wereld. Maar de tijdgeest veranderde. Er golfde een wereldoorlog over Europa. De gevestigde kerken konden niets, deden niets of wakkerden het bloedbad zelfs aan. Na afloop waren ze moreel failliet. Ze verloren hun oude positie van meest geliefde intellectuele tegenstander - sterker nog, ze konden rekenen op sympathie uit deze hoek. De opkomst van het socialisme en het communisme bewezen volgens velen dat het gewone volk niet zonder geloof, zonder mythe kon. Volgens sommigen waren er nieuwe mythen nodig - nazi-filosoof Alfred Rosenberg schreef een boek *Die Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts* -, volgens anderen diende de oude christelijke mythe nieuw leven te worden ingeblazen.

Aanvallen op de kerk werden impopulair, en de oude tekstkritiek werd als onnodig en onnodig hard beschouwd. Ze moest wijken voor een hernieuwde belangstelling voor pastorale exegese en mystieke bezinning. Er ontstond zelfs een wetenschappelijk tegenbeweging, een die exacter pretendeerde te zijn én in staat om de vernietigende kritiek te weerleggen: de bijbelse archeologie.

Opgraven in het Heilig Land, veelal in opdracht van christelijke universiteiten en instituten - later aangevuld door Israelische onderzoeksinstituten - moesten aantonen dat de bijbel historisch juist was. Het was werken met de spade in de ene en de bijbel in de andere hand. Steden, muren, poorten, huizen - alles werd geïdentificeerd aan de hand van de bijbelse tradities. Nederzettingen van Jozua, muren van David, forten van Salomo: zie je wel, de bijbel heeft tóch gelijk. Dat was ook de titel van de bestseller die de Duitse journalist Werner Keller hierover in de jaren vijf-

tig publiceerde: *Und die Bibel hat doch Recht*. God was niét dood.

Moderne Israëlische reisgidsen lepelen deze verleidelijke identificaties nog steeds moeiteloos op. Archeologen zelf kijken tegenwoordig met een zekere schaamte op deze periode terug. Zij weten maar al te goed dat de oogst van al dat geploeter in wezen opmerkelijk schraal is geweest. Al die identificaties zijn weinig meer dan wishfull thinking. Er is geen spoor te vinden van een Uittocht uit Egypte, inclusief een verdronken farao, ook niet van een invasie door vreemde stammen in Palestina, ergens na 1500 voor Christus. De resten laten geen culturele breuk zien, al die eeuwen niet, en de streek was toen trouwens stevig in Egyptische handen. Geen spoor ook van een verovering (Jericho was toen al vele eeuwen een ruïne) en geen spoor van een koninkrijk onder David en Salomo.

Deze 'emancipatie' van de bijbelse archeologie is nog in volle gang. De vooraanstaande Israëlische archeoloog Ze'ev Herzog kreeg eerder dit jaar nog een storm van kritiek over zich heen toen hij het koninkrijk van David en Salomo een 'mythe' durfde te noemen. Toch heeft ze nu al geleid tot belangrijke nieuwe impulsen voor het tekstonderzoek. De traditionele opvatting luidt dat de oudste delen van de bijbel geschreven zijn aan het hof van Salomo, zo rond 1000 voor Christus - voor de goede orde: dat is nog altijd vier eeuwen voordat er elders vergelijkbare literatuur ontstond. Nu Salomo's rijk onvindbaar blijft, wordt deze opvatting steeds moeilijker houdbaar. De toekomst lijkt aan de zogenoemde 'nihilisten' die ervan uitgaan dat de bijbel wellicht snippers oude overleveringen bevat, maar verder grotendeels in laatste vier eeuwen voor het begin van de jaartelling geschreven zijn. Dat hierbij

sprake zou zijn van geschiedschrijving zoals wij die kennen achten zij uitgesloten. De bijbelse geschiedenis, het historische 'bewijs' voor een oeroud verbond tussen God en zijn volk, is niet meer dan vrome fictie. En als er geen uitverkoren volk bestaat, dan ook geen zoon van God - en ook geen wonderbaarlijke verrijzenis.

De bijbelse archeologie, die het geloof had moeten redden van de negentiende-eeuwse bijbelkritiek, zette uiteindelijk zelf nieuwe vraagtekens bij de kern van het christelijk geloof.

Nu het er naar uitziet dat de bijbel veel later ontstaan is dan totnogtoe werd gedacht, wordt het interessant haar te vergelijken met de klassieke Griekse literatuur die omstreeks dezelfde tijd, vanaf de zevende eeuw voor Christus, tot stand kwam. Bijbelkundigen en classici gingen elkaar tot voor kort uit de weg. De bijbel was immers naar ieders overtuiging eeuwen ouder dan de Ilias en Odyssee. Tegenwoordig weten ze elkaar steeds vaker te vinden, en de vergelijking leidt tot opmerkelijke resultaten.

Buitengewoon intrigerend bijvoorbeeld zijn de parallellen tussen de Bijbelse en Griekse tradities over het veroveren en besturen van nieuwe land, die onlangs zijn aangestipt door de Amerikaanse oudtestamenticus Moshe Weinfeld. Griekse kolonisten die van plan waren een nieuwe stad te stichten vroegen eerst advies aan de beschermgod van de stad over waar ze naar toe moesten. Eenmaal aangekomen werd het land door middel van het lot verdeeld over meerdere 'stammen' - volgens Homeros en Plato was twaalf hierbij het ideale aantal. Weinfeld wees erop dat deze vestigingstraditie (voor de goede orde: het gaat hier om een ideaal, de werkelijkheid was heel wat ruiger) nergens in het hele nabije oosten voorkomt. Niet in Egypte en

Babylonië, niet bij de Hittieten en de Assyriërs. Alleen in de bijbel, in de verhalen over de verovering van Palestina. Een directe beïnvloeding vanuit de Griekse wereld is de enige redelijke verklaring. Dat vereist stevige culturele contacten en een zekere jaloezie aan joodse kant ten opzichte van de indrukwekkende expansie die de Grieken op deze manier hadden bereikt. Beide voorwaarden suggereren dat de geschiedenis van de verovering van Palestina pas in de vierde eeuw te boek is gesteld - naar Grieks voorbeeld.

Kunnen we nu een herleving tegemoet zien van de felle religieuze debatten zoals die rond 1900, ten tijde van Marx, Nietzsche en Domela werden gevoerd? Waarschijnlijk niet. Zeker, het zou me een lief ding waard zijn indien de bloedeloze discussie tussen biologen en creationisten naar de achtergrond werd gedrongen. Die discussie, ik klaagde er al over, is het initiatief van de onbeduidende minderheid der creationisten en gaat voorbij aan de kern van de zaak: de fysieke verrijzenis van Christus.

Het debat zou in principe weer op kunnen laaien want de weerzin die na de Eerste Wereldoorlog ontstond om de discussie tussen geloof en wetenschap voort te zetten, lijkt verdwenen. We geloven niet meer dat de mensheid mythen, 'de grote verhalen' van ideologie en religie nodig heeft om geestelijk en moreel op het rechte pad te blijven. Daar staat echter tegenover dat het nu een stuk moeilijker is de kerk te beschouwen als de belangrijkste tegenstander van wetenschap, democratie en mensenrechten. In West-Europa is de invloed van de kerk inmiddels verwaarloosbaar; in de VS lijkt zij nog diep verankerd, maar ik heb hopelijk aannemelijk gemaakt dat het fundamentalisme daar heel iets

anders is dan de zwarte-kousenkerk hier.

Het christendom is, kortom, een veel minder uitdagende tegenstander dan voorheen, en ik verwacht dan ook dat de discussie nooit echt meer zo fel op zal laaien als dat rond 1900 het geval was. De recente wetenschappelijke ontwikkelingen zijn volgens mij interessant en uitdagend genoeg, maar ze missen de potentiële maatschappelijke impact die het werk van Bultmann in zijn tijd juist wél had.

Wie verwacht dat het christendom dan verder als vanzelf zal verdwijnen, zit er echter naast, vrees ik. Hoeveel vragen de wetenschap ook oproept, de behoefte om te geloven zal daar niet door worden aangetast. Pascal had gelijk: het hart kent redenen waar het verstand geen weet van heeft.

Maar laten we, voordat we bij deze geruststellende conclusie definitief stil blijven staan, eens verder kijken dan onze Europese neus lang is. Hoe zal het andere godsdiensten vergaan?

Van de grote wereldgodsdiensten is er op dit moment maar één met een invloed vergelijkbaar met die van het christendom van weleer: de islam. Het is tevens een bloeiende, bruisende religie. De Koran, het woord van de profeet, wordt nu vaker geciteerd en gehanteerd dan ooit tevoren en daarom, zo waarschuwde de beroemde Parijse islamoloog Mohammed Arkoun, is tekstkritiek binnen de islamitische wereld, op z'n zachtst gezegd, niet gewenst.

Een fraai voorbeeld waartoe dat kan leiden trof ik aan in het standaardwerk *Een Geschiedenis van de Arabische volkeren* van Albert Hourani. Hij schrijft:

'Een belangrijke kwestie is de oorspronkelijkheid van de Koran. Geleerden hebben getracht hem in de context van die tijd en op die plaats gangbare ideeën te plaatsen.

Ongetwijfeld treffen we er echo's in aan van de leer van andere religies...' Hourani noemt er een paar, en besluit: 'Dergelijke sporen van het verleden hoeven een moslim niet te verontrusten. Hij kan ze beschouwen als een teken dat Mohammed aan het einde van een reeks van profeten die allen dezelfde waarheid verkondigden, stond; om doeltreffend te zijn, moest de definitieve openbaring gebruik maken van woorden en beelden die men reeds kende en begreep, en als ideeën en verhalen in de Koran een andere vorm kregen, was dat omdat aanhangers van vroegere profeten de via hen ontvangen boodschap hadden misvormd.'

Nee, hier is geen imam aan het woord. Hourani was hoogleraar moderne geschiedenis te Chicago en Harvard. Zelfs hij voelt zich geroepen de moslim gerust te stellen. Tegelijkertijd moge het duidelijk zijn dat Hourani zich er terdege van bewust dat het hier een nog nauwelijks betreden wetenschappelijk-theologisch mijnenveld betreft. Dat Koran-onderzoek hoofdzakelijk in het westen plaatsvindt zal u niet verbazen, en u kunt zich voorstellen dat het daarom in de ogen van veel moslims uiterst extra verdacht is.

Laat ik me beperken tot twee vooraanstaande onderzoekers en hun conclusies. Gerd Puin van de Saarland universiteit te Saarbrücken, een expert op het gebied van Arabische kalligrafie en paleografie (de studie van oude handschriften) wees er onlangs op dat de Koran volgens gelovigen dan glashelder mag zijn, in feite is pakweg een op de vijf verzen in wezen onleesbaar, onbegrijpelijk. Volgens Puin is dat de reden waarom Islamitische theologen weigeren om zelfs maar te discussiëren over de interpretatie van de grondtekst.

Nog radicaler is John Wansbrough, van de Londense School of Oriental and African Studies. Wansbrough liet alle kritische methoden die gebruikt worden om de bijbel te analyseren, los op de Koran, en constateert dat de tekst niet in Mekka en Medina is ontstaan maar veel noordelijker, in Palestina of Syrië. Dat verklaart waarom de tekst grotendeels bestaat uit een polemiekt met joden en christenen, andersdenkenden die in Mekka en Medina helemaal niet voorkwamen. De tekst is volgens Wansbrough ook pas eeuwen later vastgesteld dan de officiële geschiedenis van de Islam ons wil doen geloven. De Koran moeten we volgens hem net als de Bijbel beschouwen als heilsgeschiedenis, geschreven om een volk, heel lang na dato, van een zinvol verleden te voorzien.

Onderzoekers als Puin en Wansbrough worden vanuit de Arabische wereld regelmatig getrakteerd op

scheldkanonnades. Dat is voorstelbaar, want voor de islam staat er heel veel op het spel. Ik vrees echter dat hun nog zeer voorlopige conclusies nog maar het begin zijn van het conflict tussen geloof en Koranonderzoek. Voor alle duidelijkheid: ik juich dat conflict niet toe; ik zit helemaal niet te wachten op een herhaling in het Midden-Oosten van de 'oorlog' tussen religie en wetenschap zoals West-Europa die gekend heeft. Want ik vrees dat het conflict in dit geval wel eens veel gewelddadiger en schokkender zou kunnen verlopen dan wat we in Europa hebben gezien. Maar ik vrees ook dat er niets aan te voorkomen valt. De groei van onze kennis is onvermijdelijk. Hoe die strijd af zal lopen, hoe de islam en de islamitische wereld er over, zeg, een eeuw voorstaan, zal niemand durven voorspellen. Maar een ding is zeker: daar is de strijd nog lang niet gestreden.